

কথোপকথন বা বাৰ্তালাপ বিশ্লেষণ (Conversation Analysis)

কথোপকথন বিশ্লেষণ প্ৰাকৃতিক বাৰ্তালাপ বিশ্লেষণৰ এক পদ্ধতি, বিশেষকৈ নিম্নোক্ত দিশকেইটা নিৰ্ধাৰণৰ বাবে—

১. অংশগ্ৰহণকাৰীৰ বক্তব্য-পৰিৱৰ্তন পদ্ধতি;
২. বক্তব্য প্ৰকাশৰ অনুক্ৰমৰ গঠন;
৩. সমস্যাৰ চিনাক্তকৰণ আৰু মেৰামতি, আৰু
৪. প্ৰযোজিত দৃষ্টি নিবন্ধন আৰু চলন (employing gaze and movement)

কথোপকথন বা বাৰ্তালাপ বিশ্লেষণ হ'ল সামাজিক অন্যান্যক্ৰিয়া (interaction) অধ্যয়নৰ এনে এক দৃষ্টিকোণ যি ১৯৬০ আৰু ৭০ৰ দশকৰ প্ৰাৰম্ভত হাৰ্ভে ছেকছ (Harvey Sacks), ইমানুৱেল ছেচগ্ল'ফ (Emanuel Schegloff), গৈল জেফাৰছন (Gail Jefferson) আৰু তেওঁলোকৰ ছাত্ৰসকলৰ যুগ্ম প্ৰচেষ্টাত গঢ় লৈ উঠিছিল। ১৯৭৪ চনত ছেকছ (Harvey Sacks), ইমানুৱেল ছেচগ্ল'ফ (Emanuel Schegloff), গৈল জেফাৰছন (Gail Jefferson)-এ “*A Simplest Systematics for the Organization of Turn-Taking for Conversation*” শীৰ্ষক বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ গৱেষণা পত্ৰ প্ৰস্তুত কৰিছিল। পত্ৰখনত কথোপকথনৰ বিস্তৃত বিশ্লেষণ লগতে বিশ্লেষণাত্মক পদ্ধতিৰ বিস্তৃত উদাহৰণ, আৰু ভাষাবিজ্ঞানৰ বিভিন্ন চিন্তাক সামৰিবাৰ্তালাপ বিশ্লেষণাত্মক ভাষাবিজ্ঞানীসকলৰ মনোযোগ আকৰ্ষণৰ চেষ্টাও আছিল। সত্তৰৰ দশকৰ পাছত ভিন্ন ভিন্ন আৰ্হিৰে বিভিন্ন গৱেষকে কথোপকথন বিশ্লেষণ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। এই অধ্যয়নসমূহত ভিন্ন সংস্কৃতি আৰু প্ৰসঙ্গৰ আধাৰত কৰা হৈছিল।

১. অংশগ্ৰহণকাৰীৰ বক্তব্য-পৰিৱৰ্তন পদ্ধতি:(Participants' methods of turn-taking)

কথোপকথন এনে এটি পৰিৱেশ য'ত এজন ব্যক্তিয়ে বক্তব্য প্ৰকাশ কৰে আৰু আনজনে বা আনসকলোৱে সেই বক্তব্য শুনে। কথোপকথন বা বাৰ্তালাপ বিশ্লেষণসকলে এই কথা মনত ৰাখিব লাগিব যে এজন বক্তাৰ বক্তব্যৰ নিৰ্দিষ্ট সময় অতিক্ৰম কৰিলে নিৰ্ধাৰিত পদ্ধতিত আনজনে বা আন এজনে বক্তব্য প্ৰকাশ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিব। কিছু লোকে অভিব্যক্তি প্ৰকাশ কৰাৰ প্ৰাকমুহূৰ্তত হয়তো অপেক্ষা কৰিব। কিন্তু এনে অৱস্থাত আনসকলে ভাবিব পাৰে যে অন্য কোনো ব্যক্তি সেই আলোচনাত ভাগ ল'ব। মুখামুখি ভাব বিনিময় কি ধৰণে পৰিচালিত হ'ব সেই সম্পৰ্কে বক্তাসকলৰ ভিন্ন ধাৰণা থাকিব পাৰে। কোনোৱে হয়তো বিৰক্তিক ভাবে প্ৰকাশ কৰিব পাৰে।

কোনোৱে হয়তো আশা কৰিব পাৰে যে শ্ৰোতা আলোচকসকলৰ পৰা সমৰ্থনসূচক মন্তব্য যেনে- হয়, ঠিক কৈছে আদি জাতীয় মন্তব্য প্ৰকাশ কৰিব পাৰে। বক্তাই আশা প্ৰকাশ কৰিব যে তেওঁ প্ৰকাশ কৰা বক্তব্যখিনি আনসকলে যাতে শুনে, কিন্তু এনে হ'বও পাৰে যে তেওঁ প্ৰকাশ কৰা বক্তব্যখিনি আনজনে বা আনসকলে শুনা নাই। এনে অৱস্থাত বক্তাই চক্ষু সংযোগেৰে, বা তেওঁ প্ৰকাশ কৰা বক্তব্যখিনি স্পষ্ট আৰু ধীৰ গতিত প্ৰকাশ কৰি নাইবা পুনৰাবৃত্তিৰ বা অতি ব্যাখ্যাৰ জৰিয়তে আনসকল বক্তাৰ আকৰ্ষণ আদায় কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিব। অৰ্থাৎ শ্ৰোতাৰ ধৰণ অনুসৰি বক্তাৰ কোৱাৰ ধৰণ সলনি কৰিব।

কোনো আলোচনাৰ কথোপকথনত বক্তা একোজনৰ বক্তব্য উপস্থাপনৰ সময়, যি বিশিষ্ট বা সুশৃঙ্খল বিন্যাসত হ'ব পাৰে, য'ত অংশগ্ৰহণকাৰী বক্তাসকলে তেওঁলোকৰ মাজত সংক্ষিপ্ত অধিক্ৰমণ (overlap) আৰু বিৰতিত বক্তব্য প্ৰকাশ কৰে। এই বক্তব্য-পৰিৱৰ্তন পূৰ্ব নিৰ্ধাৰিত হ'ব পাৰে, যাতে উপস্থিত প্ৰতিজনে প্ৰথমৱস্থাত ২ মিনিটকৈ বক্তব্য উপস্থাপন কৰিব পাৰে। বক্তব্য উপস্থাপনৰ অনুক্ৰম বক্তাৰ বয়স, লিঙ্গ, মৰ্যাদা বা বক্তব্য বিষয়ত সামগ্ৰিক জ্ঞানৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি হ'ব পাৰে। বিতৰ্কাদিতো এনেদৰে বাক-বিনিময়ৰ পদ্ধতি কম-বেছি পৰিমাণে পৰিচালিত হয়। কিন্তু ইয়াতো এনেকুৱা কেতবোৰ কাৰণ আছে যিবোৰৰ বাবে কথোপকথনত এনে ব্যৱস্থা ফলপ্ৰসূ নহ'বও পাৰে। যদিহে, উদাহৰণস্বৰূপে ধৰি লোৱা হ'ল যে উপৰ্যুক্ত ধৰণত অংশগ্ৰহণকাৰী A, B, C, D প্ৰত্যেককেই এক অনুক্ৰমত বক্তব্য উপস্থাপনৰ সুযোগ দিয়া হ'ব আৰু এনে অৱস্থাত যদিহে B-এ A-ক এটা প্ৰশ্ন কৰে, তেন্তে B, C আৰু D-ৰ উত্তৰৰ পাছলৈ অপেক্ষা কৰিবলগা হ'ব। বা, কি হ'ব যদি C আৰু D-এও যদি আৰু একোটাকৈ প্ৰশ্ন কৰে? বা, যদিহে B-এ কৰা প্ৰশ্নটো D-এ নুশুনিলে? ইত্যাদি ইত্যাদি। অৱশ্যেই এনে ধৰণৰ পূৰ্ব নিৰ্ধাৰিত পদ্ধতি কাৰ্যতঃ কথোপকথনত সফল নহ'ব, তথাপি অন্যান্য উপায় গ্ৰহণৰ জৰিয়তে বক্তব্য-পৰিৱৰ্তন কৰিব পৰা যাব পাৰে। সকলো পদ্ধতি আলোচনা নকৰিও উপৰ্যুক্ত আলোচনাৰ আধাৰত ক'ব পাৰি যে কথোপকথন প্ৰক্ৰিয়াত বক্তব্য-পৰিৱৰ্তন পদ্ধতি স্থানীয়ভাৱে পৰিচালিত হোৱা উচিত, স্বয়ং আলোচকসকলৰ দ্বাৰা। ছেকছে কোৱাৰ দৰে (১৯৭৪) “স্থানীয়ভাৱে পৰিচালিত, দলীয় অনুশাসন, অন্যান্যক্ৰিয়াৰ পৰা নিয়ন্ত্ৰিত।” “locally managed, party-administered, interactionally controlled.”

এইসকল আলোচকে উল্লেখ কৰা আৰ্হিটো দুটা উপাদানেৰে গঠিত আৰু কিছুমান ‘নিয়ম’ৰ সমষ্টি যিবোৰে কাৰ্যপ্ৰণালীৰ (operation) সমন্বয় সাধন কৰে। ‘বক্তব্য নিৰ্মাণৰ উপাদানে’ (turn constructional component) থিৰ কৰে আকৃতি আৰু সম্ভাৱ্য বক্তব্যৰ দীঘ। বিশেষকৈ, ইংৰাজী ভাষাত ‘বক্তব্য নিৰ্মাণৰ একক’(turn constructional Unit,TCU)বোৰ নিম্নোক্ত ধৰণৰ হ'ব পাৰে—

শব্দ, বাক্যাংশ, খণ্ডবাক্য আৰু বাক্য। নিম্নোলিখিত বাক্যত —

(1) Debbie & Shelley

01 Shelley: you were at the halloween thing.
 02 Debbie: huh?
 03 Shelley: the halloween p[arty]
 04 Debbie: [ri:ght.

এই বাক্যটোত ০১ You were at the halloween thing. এটা বাক্য, বক্তব্য নিৰ্মাণৰ একক। ০৩ ‘the halloween party’ বাক্যাংশ বক্তব্য নিৰ্মাণৰ একক আৰু ০২ আৰু ০৪ অৰ্থাৎ Debbie-ৰ বক্তব্য, শব্দ বক্তব্য নিৰ্মাণৰ একক। বক্তব্য নিৰ্মাণৰ এককৰ উদাহৰণসমূহে ‘একক-প্ৰকাৰৰ ধাৰণাটোক অনুমতি দিয়ে’ আৰু মোটামুটিকৈ ইয়াক সম্পূৰ্ণ কৰিবলৈ সেই একক প্ৰকাৰৰ পৰা উদাহৰণ ল’ব।” (ছেক্ছ আৰু অন্যান্য, ১৯৭৪) “allow a projection of the unit-type under way, and what, roughly, it will take for an instance of that unit-type to be completed” (Sacks et al., 1974, p. 702).

বাচন চিহ্নঃ—

ভাষাবিজ্ঞানীসকলে ইংৰাজী ভাষাৰ ‘well’, ‘oh’, ‘but’, and ‘and’ আদি শব্দক বাচন চিহ্ন বুলি অভিহিত কৰিছে, যিবোৰে প্ৰকাশিত বক্তব্যক খণ্ডবাক্য বা বাক্যাংশৰূপত ভাগ কৰে আৰু সিবোৰৰ মাজত থকা সম্পৰ্কবোৰকো দেখুৱায়। শব্দসমূহে আশ্চৰ্যচকিত, ভাববোধক নাইবা কোনো কথা সোঁৱৰণক প্ৰকাশ কৰে, শব্দই পূৰ্বৰ বাক্য বা বাক্যাংশৰ বিৰোধ দেখুৱায়। শব্দটোৱে আভিধানিক অৰ্থৰ বাহিৰেও ব্যঞ্জিত অৰ্থও প্ৰকাশ কৰিব পাৰে। কোনো ব্যক্তিয়ে হয়তো শব্দৰ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা কোনো নতুন চিন্তা বা ধাৰণাৰ সংযোগ কৰিব পাৰে। কোনো লোকে হয়তো শব্দটো তেওঁৰ বক্তব্যৰ পৰা ভ্ৰমোচিতভাৱে আঁতৰি আহিবলৈকো প্ৰয়োগ কৰিব পাৰেঙ্গ মনত ৰখা ভাল যে শব্দৰ প্ৰয়োগ যে বাচন চিহ্নসমূহ হতাশ ৰোধ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ যিটো অনুভৱ কৰিব পাৰি কিয়নো প্ৰত্যেক সময়তে বাচন শব্দই আভিধানিক অৰ্থ প্ৰকাশ নকৰিবও পাৰে।